

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ НА ПОЗВАХ ІЗ МОСКОВЩИНОЮ

(зауваги на берегах книжки «Котляревський проти. Полтавський батл»
/ упорядник Р. Чопик. Львів, 2019)

І. Котляревський. Ювілеї

Іван Котляревський завжди був символом національного відродження. Це він на питання: «Бути чи не бути українському народові?» (за академіком Олександром Білецьким), – твердо відповів: «Бути!» Ось чому ювілеї І. Котляревського завжди гуртували українців, незалежно від їхньої територіальної чи конфесійної причетності, вони підіймали патріотичний дух нації, наснажуючи на боротьбу за свою незалежність. Національно свідома Галичина в умовах ліберальної Австро-Угорської імперії ще 1888 року відзначила 50-ліття від дня смерти І. Котляревського виставою «Наталка Полтавка» і «Прологом» до неї, який написав І. Франко, а виголосив Степан Янович, батько Леся Курбаса (до речі, чому й коли відмовилися від поминання великих людей у день їхнього відходу у вічність – якось не по-християнському це; пригадаймо, як створювався культ Шевченка: не 9, а 10 березня правили панахиду, після чого був поминальний обід, за народною традицією...). Що й казати про 100-літній ювілей «Енеїди» в 1898 році у Львові, продовжений святкуванням у Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника Котляревському у 1903 році. У часи советського тоталітаризму 200-ліття від дня народження І. Котляревського в 1969 році гучно святкували не тільки в Києві, а й у Москві – внаслідок цього вийшов друком чималенький збірник «Слава сонцем засіяла», який узагальнив досвід тих святкувань (вийшов у 1972 році), «розтягнувши» таким спосібом святкування на три роки, а ще ж, принаймні рік чи й два до ювілею готувалися – отакий був масштаб!.. А в незалежній Україні І. Котляревський виявився «без надобности», бо до влади дорвалися пузирі, першопредок яких і проголосив відомий сакраментально-цинічний афоризм про «ненадобність» Котляревського... Тихенько пройшло повз увагу мільйонів українців 200-річчя «Енеїди» в 1998 році. А в 2019-му, коли мали би святкувати

250-у річницю від дня народження письменника й одночасно 200-ліття його архітвору – «праматері українського театру» (Іван Карпенко-Карий) – «Наталки Полтавки», склалася така ситуація, як колись у Шевченка: «Ніхто не гавкне й не лайне, Неначе й не було мене», тобто наче й не було автора «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника».

Особлива мова про «Наталку Полтавку». Навіть Театр імени М. Заньковецької, що традиційно розпочинав сезон цією п'єсою, у рік ювілею І. Котляревського викинув її з репертуару. Мабуть, «за ненадобністю»? Навіщо нам Наталка? Хай живуть увічніні в столичній бронзі Голохвастов+Проня Прокопівна з дурним Стецьком укупі. Чи не тому маємо при владі Зеленського з компанією? І не дивно. А що ж наші з армією, мовою, вірою? Нам не до Котляревського. Нам вибори важливіші. Така ж ситуація була в Галичині понад сто років тому. Тяжко мудрий О. Маковей чітко діагностував: «Ми бачимо, що весь інтерес публіки і вся енергія її звертається з елементарною силою лише в бік політики, що публічне життя крутиться лише коло кількох послів, що світогляд публіки незвичайно вузький, що в її публічному вихованню нема рівного інтересу і до інших проявів культурного життя». Пристосовуючи це до сучасних реалій, дозволимо собі ствердити, що коли б була більша увага до культури, то ми б не мали того, що маємо. Може, це й парадоксально, проте коли б у кожній школі, у кожній військовій частині побачили (а ще ліпше – поставили би власними силами «Наталку Полтавку» чи «Москаля-чарівника»), результат тих самих виборів в Україні міг би бути цілком інакшим.

Ось чому таким важливим є видання цієї скромної, на перший погляд, книжечки, що хоч трохи реабілітує нашу львівську спільноту від усесвітньої ганьби. Украй важливо, що до нас укотре приходить безсмертна Наталка. Іще важливішою є з'ява «Москаля-чарівника», позаяк до нього, зазвичай, увага є меншою, а він заслуговує, безперечно, на більшу, бо це не просто розважальна п'єска, а й, як і його посестра (він також святкує ювілей – йому так само двісті!), многоцінний твір, позаяк тут теж Котляревський актуалізує важливі проблеми нашого національного буття, національної ідентичности, прастарої,

проте, на жаль, і досі такої актуальної проблеми «двох народностей» (за М. Костомаровим). Ми знову мусимо доводити світові (а то й самим собі!), що ми й наші північно-східні сусіди, яких ми самі й створили на лихо собі й світові, – інші, ніж вони, хоча це здається такою очевидною аксіомою, що не потребує доведення. Та ба – ми змушені це повсякчас доводити, і якраз цій надважливій меті успішно прислужиться це видання. Уміщені в книжці «Котляревський проти» тексти виразно демонструють перевагу українського слова над московщиною.

Що ж це за твори, окрім відомих «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника»? Це комічна опера князя Олексія Шаховського «Казак-стихотворец» і водевіль Василя Гоголя-батька «Простак». Може скластися хибне враження, що ці п'єси зацікавлять лише вузьке коло читачів-спеціалістів, проте це далеко не так. Уже йшлося про антимосковську спрямованість творів І. Котляревського, яку чітко вияскравлено в передмові упорядника. Дуже важливо, що приступнішими стануть ті п'єси, від яких відштовхувався автор «Наталки Полтавки», позаяк видання О. Шаховського і В. Гоголя, по суті, є раритетними і не передруковувалися понад п'ятдесят років, а якщо стосовно князя Шаховського, то його водевіль видавали тільки в Росії. Звісно, зібрані в одній книзі чотири твори полегшать завдання дослідникам та активізують науковий пошук. Однак і пересічний читач знайде для себе добру духовну поживу в цьому виданні. Особливо воно важливе для такої категорії читачів, яку об'єднує і наукову, і освітню, прагматичну потребу, тобто для студентів-філологів. Книжка дасть змогу читачеві-студентові задовольнити природну допитливість, при цьому глибше засвоїти тексти хрестоматійних творів і, нарешті, відчутти перевагу нашого класика над недолугими виплодами-одноденками, від яких він відмежовується, дистанціюється. До того ж, перечитуючи українського класика, читачі всіх категорій отримають незрівнянну ні з чим насолоду, як і завжди при читанні шедеврів нашої великої літератури.

II. Котляревський – «без надобности»?

«Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди, / Поки сонце з неба сяє,
/ Тебе не забудуть!» (Т. Шевченко). Чи не помилився часом той, кого ми звикли називати Пророком? Незалежна Україна забула про І. Котляревського. Або майже забула. Майдани, АТО, акції, протести давали нам немало можливостей впевнитися в актуальності Шевченкових слів, але обставини недавніх подій навівають величезні сумніви.

Невже люди ладні забувати свою мову, історію, свій генетичний код? Адже відомо, що без цього не може існувати держава. Українці, як ніхто інший, вже в цьому впевнилися. Але чомусь чинна влада відверто проігнорувала святкування однієї знакової дати цього річчя. Та й якби ж то однієї... Цей рік мав би збагатити нас не одним показовим ювілеєм, та вони залишилися поза увагою політичної верхівки нашого суспільства. Проте одна з пам'ятних дат, на мою думку, мала б викликати наймасовіше обурення серед народу – 250-річчя від дня народження батька української літературної мови Івана Котляревського.

Ліні Костенко належить геніальне твердження: «Нації вмирають не від інфаркту – спочатку їм відбирає мову». І зараз у нас забирають можливість ушанувати пам'ять того, завдяки кому ми цю мову маємо, а це вже чималий крок до чогось більшого – варто насторожитися. Головним питанням залишається те, чому ж наша еліта так байдуже поставилася до цього ювілею?

Відповідь можна знайти у п'єсі І. Карпенка-Карого «Хазяїн». Хоча твір далеко не сучасний, але актуальність його зіставлення зі сьогоденням вражає. Пузир – типовий представник зажерливого можновладця, який дбає лише про власну вигоду й наживу. Йому не цікава доля людей, за яких він несе відповідальність. Терентій Гаврилович не розуміє, навіщо турбуватися долею голодних або засновувати школи, коли у нього достатньо власних проблем: треба дочку заміж видати, земель позагарбувати, порахувати прибутки. Навіть якщо він і дає пожертви на приюти, то лише задля того, аби ордена дістати. А на спорудження пам'ятника І. Котляревському в Полтаві він не бажає розтринькувати гроші, бо що йому з цього буде? «Чудні люде! Голодних годуй, хворих лічи, школи заводь, пам'ятники якісь став!» – бідкається невдоволений

герой і на цьому не спинився. «Котляревський мені без надобности!» – от де криється правда. Тим, хто з жиру біситься, нащо здався Котляревський?

Єдине, чого ніколи не вдається спростувати пузирям, – вагомість постаті І. Котляревського для української мови, літератури, історії. «Сміховина» його «Енеїди» видається не дуже смішною, коли брати до уваги те, що за основу взято трагічну подію з історії України – ліквідацію війська Запорозького. Із троянців Котляревський робить українських козаків, а з греко-римських богів – українських дрібних панів. Якщо серйозно вчитуватися в текст і взяти до уваги той факт, що сам автор перейшов війну, умістив у травестію багато військових моментів, а тепер країна знову потерпає від війни – то «сміховина» взагалі не викликає сміху.

Прикро, що тепер це свідомо чи несвідомо залишають поза увагою. Навіть у радянські часи це свято відзначали. Годі й уявити собі, яких було потрібно докласти зусиль, щоб 1903 року звести й урочисто відкрити пам'ятник І. Котляревському, зважаючи на обмеження з боку російської влади. Але все ж на цій події були присутні всі тогочасні відомі представники української інтелігенції. Що ж заважає нам у часи державної незалежності? Мені чомусь здається риторичним це питання.

«Котляревський мені без надобности!» Противно й слухать! Поети єсть сіль землі, гордість і слава того народу, серед котрого з'явилися; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ... Всі народи своїх поетів шанують, почитають і ставлять їм пам'ятники!!!» – так відреагував на Пузиреві слова інший персонаж «Хазяїна» – Золотницький. Та, я думаю, ці слова варто адресувати не тільки одіозному мільйонерові чи його прототипові.

Такими словами завершується есей Мар'яни Пікуш, вісімнадцятилітньої студентки, яка також процитувала недвозначні слова позитивного героя (якщо скористатися терміном радянського часу...) п'єси «Хазяїн», поміщика старої дати, національно свідомого Петра Петровича Золотницького: саме він хитрістю, можна сказати, підступно, вириває у Пузиря сто карбованців і посилає їх від його імени на пам'ятник Котляревському в Полтаві, відкриттям якого в 1903 році, по суті, завершився 100-літній ювілей «Енеїди», розпочатий

ще 1898 року. Ні кияни, ні полтавці не могли його відзначити вчасно через заборони й утиски українського слова. Єдине, що дозволив – зі скрипом! – московський уряд – збирати гроші на пам'ятник. Кілька зворушливих фактів: гроші надійшли не тільки від мільйонера, прототипа Пузиря, а й від 4 000 тисяч селян; як знаємо, скульптор і архітектор зробили проєкт і спорудили монумент безоплатно; саме відкриття перетворилося у справжнє загальнонаціональне дійство: важко повірити, але в самій Полтаві на три дні були зачинені всі установи, призупинена торгівля, ну – і це вже, мабуть, із галузі міфології! – у ці святкові дні книгоноші продавали на вулицях твори І. Котляревського і навіть парфуми «Наталка Полтавка» (це вже, либонь, зі сфери фантастики...)!!! На відкриття пам'ятника з'їхалися представники інтелігенції з усієї України, у тім числі була представницька делегація зі Західної України – Василь Стефаник, Кирило Студинський, Василь Сімович. «Велику Україну» репрезентували Михайло Старицький, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Володимир Самійленко, Гнат Хоткевич. Гостей вітали господарі свята – полтавці Олена Пчілка, Панас Мирний. І. Котляревський об'єднав усіх в одне «сімейство», де, правда, не панували «мир і тишина», позаяк було присутнє недремне начальство, яке пильно стежило, щоб не було виступів українською мовою, дозволеною тільки галичанам. Прорвався якимось М. Коцюбинський, либонь, через свою підкреслено європейську зовнішність (дезорієнтувалися!), а вже Олені Пчілці чи вчительці Андрієвській – зась. Непримиренний Микола Міхновський на знак протесту, вийнявши з теки доповідь, лишив на трибуні папку – і його приклад наслідувала решта промовців – скандал?! Так, але разом із цим і демонстрація, вияв національного спротиву і єдності української інтелігенції, що знайшов свій матеріальний вияв у знаменитій світліні, де можемо бачити весь цвіт нації. Хоча ні, не весь. Не було Михайла Грушевського, який пояснив свою відсутність тим, що не хотів «дразнить гусей», своєю персоною «усугубляти» ситуацію. Зате професор «реабілітувався», узявши участь через десять років у відзначенні в тій же Полтаві 75-ї річниці від дня смерті батька української літератури.

І тут бомба! Чому не було Івана Франка? Либонь, із тих же мотивів, що й М. Грушевського, бо запідозрити І. Франка в неповазі до першого класика нової української літератури аж ніяк не випадає, позаяк: перший друкований його твір – сонет «Котляревський», усі ювілейні урочистості, присвячені Котляревському, без Франка у Львові годі й уявити. Насамперед це стосується небаченого доти в Галичині відзначення сотих роковин «Енеїди» в театрі Скарбка (тепер Львівський національний академічний драматичний театр імени Марії Заньковецької), коли «Діло» мусило закликати майбутніх учасників свята приходити заздалегідь, бо місць замало, і люди будуть стояти в проходах і поскрізь, аби побачити «Наталку» й почути геніальні Франкові «Великі роковини». Галичина завжди достойно відзначала ювілеї І. Котляревського. Правда, для мене залишається загадкою – чи відзначали столітні уродини в 1869 році? Тоді традиція, либонь, ще не склалася (задля справедливости, доцільно сказати, що в Радянській Україні 200-літній ювілей відзначений був достойно – і виданням (академічним, повним!) творів письменника, і виставами (здається, був навіть конкурс на найкращу Наталку), і урочистим засіданням Академії наук (до речі, не лише в Києві, а й навіть у Москві).

Та повернімося до Галичини. Львів, 1888 рік – відзначають 50-річчя від дня смерті І. Котляревського. Як завжди, чарівна «Наталка», а перед нею «Пролог», що його написав І. Франко, який виголосив С. Янович, батько Леся Курбаса: «Се Котляревський, батько наш, той сам, що написав «Наталку», «Енеїду», «Москаля».

Цікаво, що для Франка Котляревський – це «той сам, що написав «Енея», і «Наталку», й «Москаля». Для Франка ці твори Котляревського – то нероздільний триптих, і всі його компоненти рівноправні, причому «Чарівник» завжди перебуває ніби в тіні перших його архітворів. Ліна Костенко не мала рації, коли написала: «Якби «Кассандра» наступила ногою на «Москаля-чарівника», то в нього б хребет тріснув». Це різні вагові категорії, як, скажімо, олівці червоні, сині й дерев'яні: не можна порівнювати водевіль із філософською трагедією. І. Франко у «Пролозі» правильно розставляє акценти, приділяючи «Чарівникові» більше уваги, ніж його знаменитим посестрам –

«Енеїді» з «Наталкою», водночас посилюючи антимосковську тенденцію. Для І. Франка персонаж І. Котляревського не добродушний миротворець, а хижий загарбник, що зі словами: «Малчать, стара!» вривається в мирну українську хату. І тому мене дуже тішить, що в рецензованій книжці «Москаль-чарівник» має таке ж «право мати право», як і «Наталка Полтавка» (гендерний паритет, такий модний сьогодні).

А коли серйозно, то минулого 2019 року ми мали би святкувати 250 років від дня народження самого Івана Котляревського і ще 200-ліття його «дітей» – «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника». Мали би, але чи святкували? Можна би списати на війну. Так, війна – це страшно... І це знав Котляревський: «Війна в кривавих ризах тут, / За нею рани, смерть, увіччя, / Безбожність і безчоловіччя / Хвіст мантиї її несуть». Але ж у війну ні на мить не вгавав 95-й квартал. А майбутній президент хвацько грав на роялі. Тоді як Котляревський був з нашими бійцями в окопах, благословляючи їх «праве діло» своїм «Любов к отчизні де героїть», а перед цим і з цими ж словами стояв поруч із непримиренною Софією Фединою на львівському майдані. Отже, війна не причина для несвяткувань ювілею того, хто відродив наше Слово. То що: вони про І. Котляревського нічого не знають, позаяк є людьми національно чужими (так назвав М. Коцюбинський Максима Горького) чи, може, свідомо ігнорують – їм також «Котляревський без надобности»? Тоді це ще один вияв їхньої, м'яко кажучи, некомпетентности: слово – це зброя (ото ще якби вони й нашу геніальну Лесю прочитали?!). Переконана, що якби І. Котляревський повнокровно прийшов у кожную військову частину, у кожную українську школу, то ніякий Путін нам не був би страшний. Теперішня «зелена» влада має усвідомити, що вона мусить обстоювати не інтереси космополітів-олігархів, а насамперед українську національну культуру. І повсякчас чути звернений до них голос автора першого поетичного некролога Котляревському: «Схаменіться! Будьте люди, / Бо лихо вам буде.../ Настане суд...»

III. Котляревський проти

«Цей письменник ніколи не вишукував і не витворював оригінальних сюжетів і їх не розробляв самостійно, а навпаки, брав чужі літературні зразки і їх перекомпоновував на свій лад», читаємо в Леоніда Білецького. «Котляревського радше треба вважати талановитим поправником чужих літературних задумів. З нього письменник секундарної формації. Художні замисли його повстають як відповідь на чужий літературний твір», – наголошує Микола Зеров. Ці твердження двох наших маститих учених першої половини ХХ століття перегукуються між собою і змістом («поправник літературних задумів», «письменник секундарної формації»), і разом якоюсь поблажливою й водночас категоричною тональністю вислову. Це суперечить сучасній підсумковій оцінці доробку І. Котляревського, зокрема висловленій у фундаментальній монографії Є. Нахліка «Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст» (Львів, 2015): «З цими творами (Котляревського. – Л. Б.) пов'язано не лише національно-естетичні коди, даліше входження українського письменства в європейський культурний простір, а й формування національної свідомості українців і модерної української нації».

Чи справді оригінальність сюжету визначає цінність літературного твору? Далєбі – ні. Окреслюючи параметри зв'язку «Енеїди» І. Котляревського з «Енеїдою» М. Осипова, М. Москаленко стверджує: «Взагалі залежність Котляревського від твору, сказати б, далеко не першорядного російського поета не повинна бентежити, адже подібні приклади в історії світового письменства – далеко не рідкість: досить згадати, що джерело для Шекспірового «Гамлета» була давньоскандинавська сага про напівлегендарного принца Амлета, який жив у дохристиянські часи, в основі «Короля Ліра» лежить середньовічна легенда, а «Макбет» має у своєму генезисі укладені Р. Голіншедом «Хроніки Англії, Шотландії та Ірландії». Отже, Котляревський перелицьовував сюжети, як Шекспір, але, продовжимо ряд, не тільки, як Шекспір, а й як Гете, Пушкін, Франко, що так само залюбки користувалися відомими зразками. Віддавна існують у літературі «вічні образи» – Прометей, Каїн, Фауст, Дон-Жуан, до яких звертаються як і більше чи менше обдаровані автори, так і генії. І це не

справа геніїв – створювати оригінальні сюжети, обличчя це авторам детективних романів, у геніїв – інші завдання. До того ж, запозичуючи сюжет, письменник може не наслідувати його, а відштовхуватися від нього: так виникає особлива форма літературної рецепції – наслідування-відштовхування (А. Волков)...

Чи для кожного письменника головне естетичне завдання – творити нові сюжети? З огляду на літературну історію української й інших національних літератур, переконуємося, що все-таки принадність красного письменства не лише в сюжетній інноваційності, а в низці інших параметрів, як-от: майстерність наративу, оригінальність естетико-художньої форми, неповторність власного голосу тощо...

Отож рецензована книга «Котляревський проти...», яку з любов'ю уклав Ростислав Чопик, переконує читача, що так звана «первинність» чи «вторинність» сюжетних перипетій твору ще не робить його шедевром. І. Котляревський як безсумнівний чарівник слова, творець принаймні трьох перлин українського і європейського письменства міг би запросити в адвокати І. Франка, який 1899 року у передмові до збірки «Поєми» (яка, до речі, розпочинається вельми промовистим епіграфом – словами Тараса Шевченка: «Звичайно – крадене») підсумував свій роздум про запозичення, або ж вторинність: «Може, зустріне мене закид, пощо я літаю в такі далекі часи і краї, чому не співаю про сучасне і близьке? Винуватий! Та що пораджу на се? Як умію, так пію. Зрештою, думаю, що не в тім річ, з якої бочки бере поет напій, що подає своєму народові, а в тім, який напій він подає йому, чи чисте покріплює вино, чи наркотик на приспання...» [див.: Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 5. Київ: Наукова думка, 1976. С. 8]. І справді, полтавець, батько нової української літератури, не шинкував наркотиками, а подарував українській національній культурі взірцеві естетичні цінності, розпочавши потужний естетико-духовний «батл», або ж справжнє побойовище за українську душу, за свій народ.

Лариса Бондар

